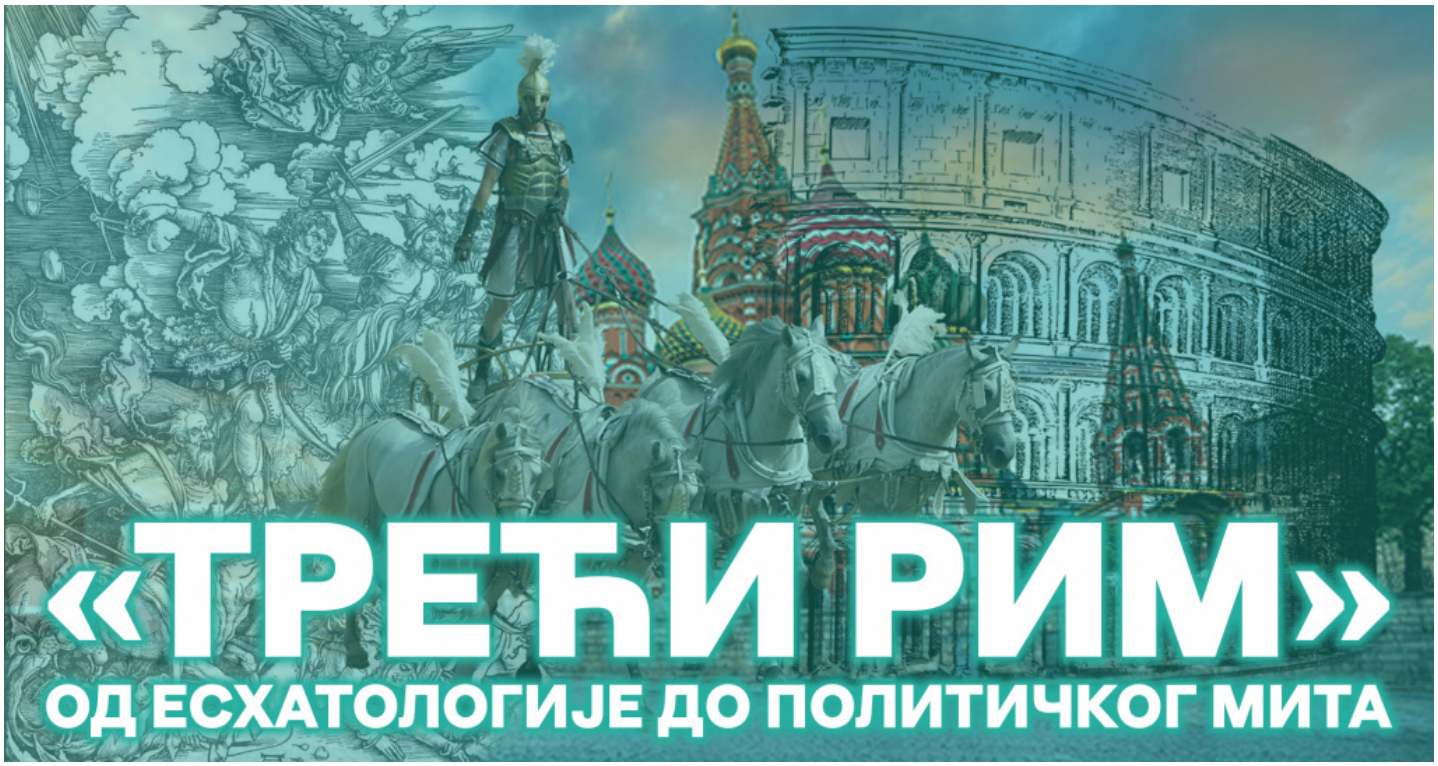
„ТРЕЋИ РИМ“: ОД ЕСХАТОЛОГИЈЕ ДО ПОЛИТИЧКОГ МИТА

Павел Кузенков, Доктор историјских наука, стручна област: историја Цркве и историјска хронологија. Доцент на Историјском факултету Московског државног универзитета и на Сретењској духовној академији, професор на Московској духовној академији

„Москва — Трећи Рим“. Ову фразу често чујемо у разним контекстима. Једни у њој виде претендовање Русије на статус светске наддржаве, други покушај стварања супериорног Московског патријархата, а трећи неку посебну повезаност између наследства Русије и Византије и њеног претходника Римског царства. Међутим, ако пратимо историју ове „формуле“, видећемо да она има изразито дубљи значај и да нема додира са политичком доминацијом, нити, штавише, са неком тежњом Руске Православне Цркве за статусом. Смисао „Трећег Рима“ је дубоко мистичан и тајанствен, укорењен у библијској есхатологији.

СВЕТСКА ЦАРСТВА КОД ПРОРОКА ДАНИЛА

Историја идеја о историји човечанства као смени „светских царстава“ сеже до старозаветне Књиге пророка Данила. У њој се приповеда о животу и пророчанствима Светог Данила, Јудеја, који је живео за време Вавилонског ропства и служио на двору цара Набукодоносора II (605–562.г.п.н.е.) и његових потомака. Поред осталих сижеа, Књига пророка Данила садржи причу о Набукодоносоровом сну о кипу, који је протумачио пророк (Дан. 2:1–49). Вавилонски цар је сањао чудан сан који га је уплашио и чији смисао није могао да растумачи ниједан мудрац, а

Данило не само да је детаљно препричао Набукодоносору његов сан, него је протумачио и значење: златна глава кипа, сребрна прса, бронзани трбух и гвоздене ноге са примесом глине у стопалима симболисали су царства која се смењују. А камен којег нису „људске руке“ одвалиле од планине и који је разбио кип, означава царство које ће успоставити Бог и „које никада неће бити уништено“.

У седмој глави исте књиге говори се о виђењу које је имао сам Данило (Дан. 7:1–28). Пророк је сањао четири звери које излазе из немирног мора: лава са орловим крилима, медведа са три ребра, леопарда са четири крила и четири главе и чудовиште са гвозденим зубима и десет рогова између којих је израстао нови рог који је ишчупао прва три. Тај рог је имао „очи, као људске и уста која су надмено говорила“. Затим на огњено престо седе Онај од искона у одећи белој као снег и „суд је засео, књиге су се отвориле“. Језива звер са говорећим рогом била је убијена и спаљена, а осталим зверима беше одузета власт. Данило је видео како „неко као Син човечији долази на облацима небеским до Онога од искона и доведоше га к Њему. Њему су дати власт, слава и царство како би Му служили сви народи, племена и језици; Његова власт је вечна и никада неће проћи, а Његово царство никада неће пропасти“. Један од оних што стајаше објасни Данилу:

Четири огромне звери су четири цара која ће се појавити на земљи. Но, царство ће примити свети Свевишњега и поседовати га заувек, за век векова. (Цитати преузети са: ***www.biblegateway.com/Књига*** *пророка Данила)*

Данилова пророчанства су изазвала велико интересовање, јер је овај пророк прецизно назначио

време Христовог доласка (Дан. 9:25–26). Четири царства која је описао уклапала су се у светску историју: Нововавилонско (златни лав) је сменила Персија (сребрни медвед), коју је појела Александрова Македонска држава, која се поделила након његове смрти (бакарни леопард са четири главе). Потом је моћно Римско царство скоро читаву васељену привило у своје гвоздено наручје. У односу на његове претходнике, одликовало га је одсуство јединственог владајућег етноса (што се објаснило тиме да персонификовано чудовиште које представља ово царство не личи ни на једну звер), а примесе глине у гвожђу лако су се објашњавале постепеним мешањем ратоборних Римљана са потчињеним народима. Рогови су могли бити у вези са императорима који су се борили за власт, а „надмена уста“ која угњетавају „народ светих“ природно су се поистоветила са доласком Антихриста након чега је наступило Царство Божије.

Овакво тумачење Књиге пророка Данила дао је Свети Иполит Римски (III в.), које касније постаје веома популарно. Израчунавши трајање минулих царстава, поред осталог, Иполит је претпоставио и израчунао време доминације Римљана – 500 година. Интересантно је то да је између успостављања царства за време Августа (30.г.п.н.е.) и његовог пада за време Ромула Августа (476. год.) прошло скоро приближно времена – 506 година. Међутим, „пала“ је само Западна половина. Источно римско царство, нама познато као Византија, не само да је преживело, него је трајало безмало још хиљаду година.

Константин I Велики
(274–337. год.)

Цар Константин (десно) и Јустинијан (лево) поред Богородице.
Мозаик, Сабор Свете Софије (средина X века)

НОВИ РИМ — ЦАРИГРАД

Године 324. Константин Велики, први хришћански цар, ујединио је Запад и Исток под своју власт. Скоро одмах започиње изградњу нове престонице Римског царства – Цариграда, Новог Рима. Требало је да преузме штафету старог Рима у погледу светског политичког центра. Од тада је царство постало хришћанско, а његови владари су сматрали себе само земаљским намесницима Небеског Цара. У сакралној сфери држава је уступила место Цркви Христовој, чији су поглавари у локалним местима формирали хијерархију на челу са пет најмеродавнијих епископа – „васељенских патријарха“.

Цариград су често називали Византион, према старом имену, одакле потиче и уобичајено именовање читавог царства – Византија. Сами Византијци су називали себе Римљанима (Ромејима) и никада нису сумњали да ће наставити живот у Римском царству. Тачније, управо у оном последњем светском царству након којег наступа Други Христов Долазак и успостављање вечног Царства Божијег. То је хришћанском царству задало „политички програм“: његови земаљски владари морали су да припремају народ који им је поверен за сусрет са Христом, како би на Страшном Суду лично одговарали за морално стање њихових поданика. То објашњава зашто су се у већини случајева цареви тако бојажљиво односили према питањима религије и зашто су се старали о Цркви. Најзад, добробит државе и свих њених поданика зависила је од чистоте догми и побожности свештенства.

Војне поразе и унутрашња превирања хришћанска свест је есхатолошки доживљавала као

искушења послата ради укрепљења Христовог народа у верности према Богу. Међутим, стање у држави се погоршавало из века у век, јер се од VII века Исток нашао под влашћу друге религије — ислама. А Запад, којим су владали германски народи, окупио се око Римског папе као јединог законитог Христовог Намесника и одвојио од грчког света. Мирни савезник се преобратио у непомирљивог супарника православне Византије. Нови Рим је био изолован. А када су Грци, понети хеленским узрастајућим национализмом, одбацили и своје суседе исте вере — Бугаре и Србе, дани царства били су одбројани.

У очајничкој нади да сачувају државу, византијски цареви и црквени политичари су два пута одлучили да се поклоне Западу, прихватајући услове Лионске (1274) и Фирентинске (1439) уније које је диктирао Рим. Али ни у једном случају ови црквени компромиси не само да нису донели очекиване спољнополитичке дивиденде, него су изазвали снажан протест у земљи. Ево како византијски историчар Дука описује резултате Фирентинске уније:

„Одмах након силаска архијереха са тријера, дочекали су их становници Цариграда као по обичају и питали: И, како стојимо? Како је прошло? Да ли смо победили?, а ови су одговорили: Продали смо веру, заменили смо побожност невером, издали смо чисту жртву и испали азимити. А ако би их неко упитао: Зашто сте то потписали?, они би одговорили: Бојали смо се Франака. А када су их поново питали да ли су Франци икога мучили, претукли или тамничили одговарали су негативно. Па, зашто сте онда потписали? Говорили су да је сама рука потписала, као да је одсечена, а да се сам језик сложио као да је истргнут! Нису могли ништа друго да кажу. Неки архијереји су приликом потписивања изјављивали: Нећемо потписати док нам не дате довољно

новца. Када су им дали, они умочише перо. На њих су потрошили бројни новац, који су дали у руке сваком оцу. Тада су се покајали за учињено, али сребро нису вратили. Признајући да су продали своју веру, починили су већи грех него Јуда, јер је он вратио сребрњаке. Видевши то, Господ их се одрекао. Подиже се огањ на Јакова и обруши се Његов гнев на Израел.“ (Красавина, С. К. „Дука и Сфранцес о унији у православној и католичкој цркви“, Византијски временик, 1973, т. 27, стр. 145. (превод наш))

Ђентиле Белини.
Портрет Султана Мехмеда II, 1480. год,
Национална галерија, Лондон

Опсада Цариграда.
Минијатура Филипа де Мазеролља из рукописа
«Хроника Карла VII» Жана Картјеа, XV век

ПСКОВСКИ СТАРАЦ ФИЛОТЕЈ И ЊЕГОВА „ФОРМУЛА“

У очима савременика пад Византије 1453. године је био страшан, али природан и дугоочекиван догађај. Чак је и знатан део византијске елите признао да је „боље видети у Граду турски турбан него латински шешир“. А када је војска Мехмеда II упала у Цариград који се очајнички бранио многи су то доживели као заслужену освету због издаје Православља.

Средином XV века у свету није остало православних држава. Нови Рим је доспео под турску чизму. Исти Османи су већ заузели Бугарску, Србију, Влашку и Молдавију. Последњи делови византијског света, Трапезунт и кримска кнежевина Теодоро, пали су 1461. и 1475. године. Остали су још Грузија и Руска земља, али су и оне, подељене на неколико делова, понеле бреме бедног постојања у ропству заробљене од стране муслиманских држава. Ко ће ухватити пало знамење Последњег Царства? Свуда се веровало да је наступила временска пуноћа, а да је свет био на прагу Другог Доласка. Нарочито зато што се, према општеприхваћеној хронологији, приближавала мистична 7000. година од стварања света.

Али нису сви били у апокалиптичном расположењу док смирено ишчекују крај света. Неки јерарси су усмерили поглед ка једином делу православног света где су власт и Црква оштро осуђивале Фирентинску унију. Тамо, ка далекој Москви, 1460-их година упутио се јерусалимски патријарх Јоаким, који је схватао да је погрешно тражити помоћ од Запада у борби против Турака у замену за унију. Јоаким је умро у Криму не дошавши до Москве. За њим ће ускоро у Руску земљу кренути редови молиоца и заговорника са читавог Хришћанског Истока, док ће код низа руских мислилаца почети да јача свест о посебној улози коју почиње да игра Московска држава.

Године 1472. велики кнез московски Иван III Васиљевич ступа у брак са Софијом (Зојом), братичином последњег византијског цара Константина Палеолога. Убрзо, 1480. године, Московска Русија се ослободила од плаћања данка Златној хорди и од 1493. године Иван III добија титулу господара целе Русије. Успешно је прошла 7000. година које су се многи плашили, а почетак новог миленијума од стварања света постао је доба брзог раста нове православне државе — Руске државе.

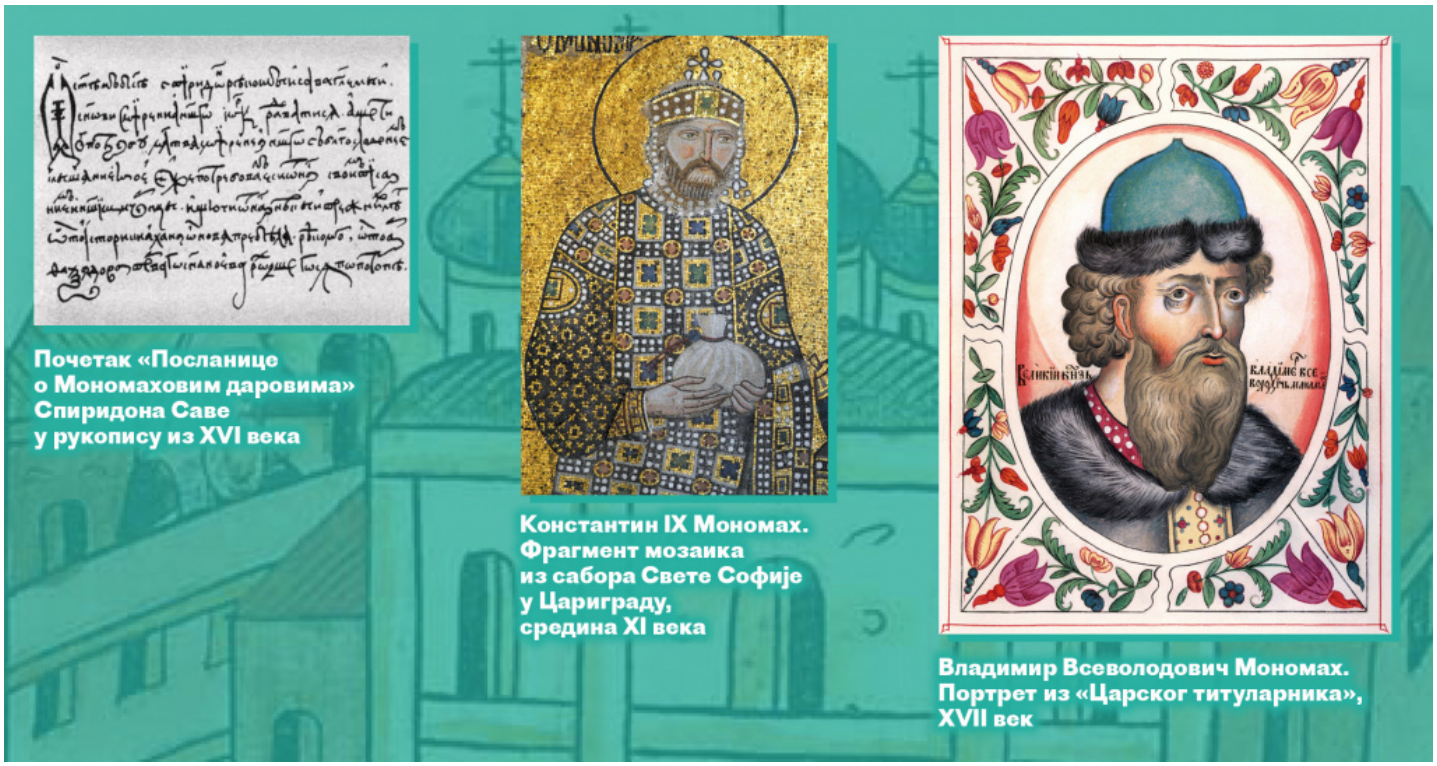

Иван III Васиљевич.
Портрет из «Царског титуларника»,
XVII век.

Софија Палеолог.
Пластична реконструкција
С. А. Никитина, 1994. год.

Митрополит Зосима.
Фрагмент минијатуре.
Летописни лицевој свод.
Књига 17, стр. 140.

Спиридон Сава, аутор „Посланице о Мономаховим даровима“ (око 1503. године) приписује Константину Мономаху, цару из XI века, следеће опроштајне речи упућене унуку, руском кнезу Владимиру Мономаху: „Нека се не побуне Цркве Божије и нека цело Православље буде у миру под влашћу нашег царства и твог слободног самодржавља у Великој Русији. Нека те од сада почну називати боговенчаним царом, којег је овом царском круном крунисала рука најсветијег митрополита Неофита и епископи“.

Почетак «Посланице о Мономаховим даровима» Спиридона Саве у рукопису из XVI века

Константин IX Мономах. Фрагмент мозаика из сабора Свете Софије у Цариграду, средина XI века

Владимир Всеволодович Мономах. Портрет из «Царског титуларника», XVII век

Карактеристично је да овде цар уопште не уступа своју титулу и централно место заштитника читавог православног света, већ обједињује своју службу руског кнеза који је признат за „слободног самодршца“ и цара Велике Русије. Ову титулу ће „увести“ Иван Васиљевич Грозни 1547. године приликом његовог чувеног крунисања.

Најпознатији текст који садржи концепт нове мисије Московске државе била је Филотејева посланица састављена 1523. године коју је он, монах псковског Елеазарског манастира, упутио службенику Михаилу Мисјуру-Муњехину. На крају писма (посвећеном тада веома актуелној теми – оповргавању предсказања западних астролога) учени старац саопштава адресату „нешто скривено“ о садашњем православном царству најсветлијег и најузвишенијег господара нашег (мисли се на Василија III Ивановича): *„Знај ти, који волиш Бога и Христа, да су сва хришћанска царства дошла до свога краја и сјединила се у једином царству нашег господара које је, према пророчким књигама, Римско царство јер: два Рима су пала, трећи стоји, а четвртог неће бити. И апостол Павле често помиње Рим у посланицама, а у тумачењима је речено: „Рим је читав свет“. Видиш ли, изабраниче Божији, да су неверници потопили сва хришћанска царства, а да, по благодати Христовој, стоји само једно царство јединог нашег господара. Нашем господару доликује да држи ово уз велику бојазан и Богообраћање, да се не ослања на злато и пролазно богатство, већ да се узда у Бога који све даје.“*

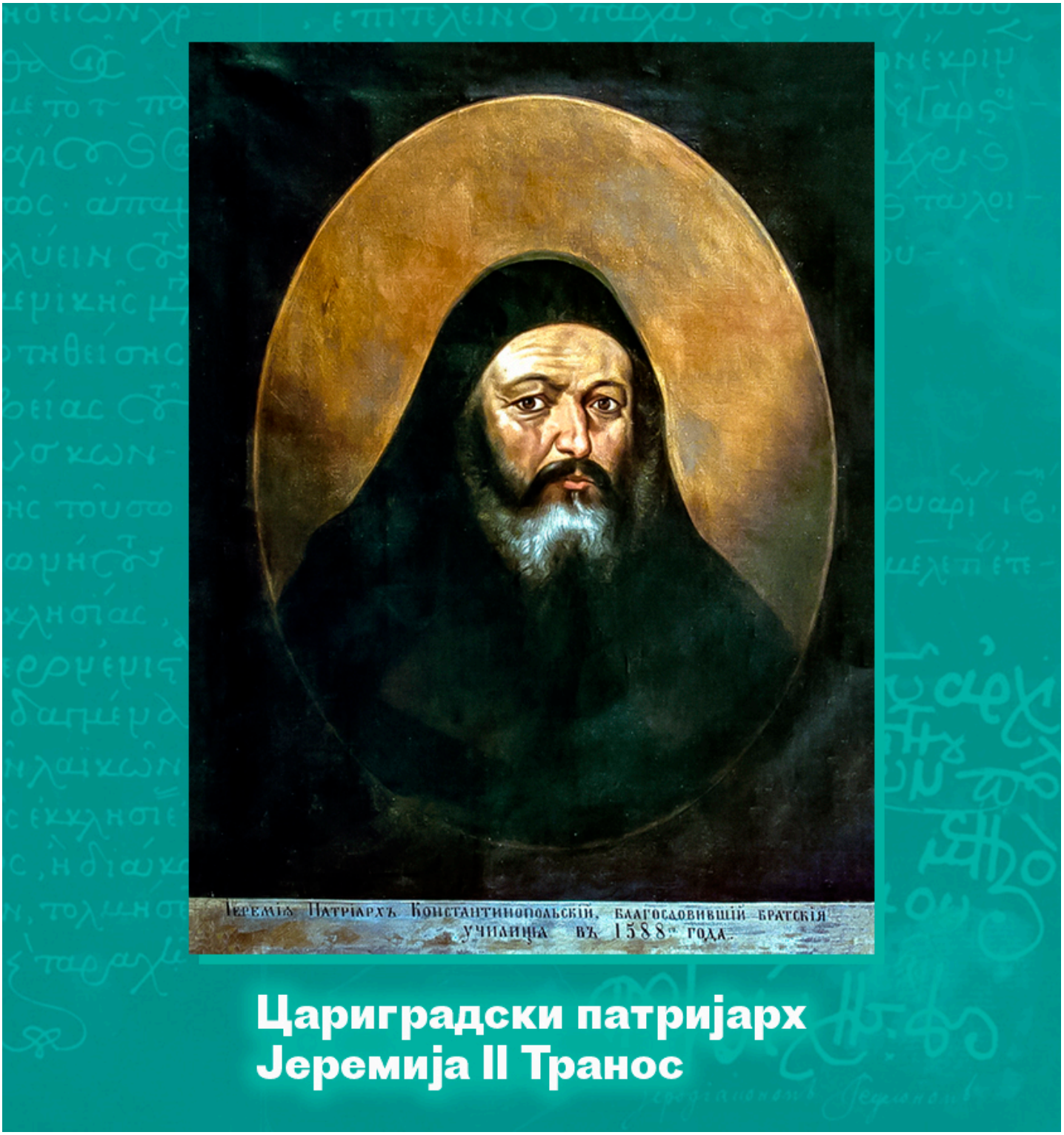
У последњим речима лежи аутентични смисао „Филотејеве формуле“ – бреме „Трећег Рима“, последњег земаљског царства, намеће руском господару велику моралну одговорност. Сада он

постаје одговаран за читав свет и мора да влада „уз велику бојазан“, не уздајући се у земаљска богатства, већ у Божију помоћ.

Упркос различитим мишљењима, руски велики кнежеви и цареви никада нису претендовали на такозвано византијско наслеђе. Брак Ивана III са Софијом Палеолог, братичином последњег цариградског цара Константина XI, није имао никаквих правних последица јер су Софијиног брата Андреја сматрали за наследника, а он је своје право продао француском краљу Карлу VIII (а касније и Фердинанду од Шпаније). Према томе, ако је и могло бити речи о Москви као наследници Другог Рима, онда се то односило на духовно наслеђе и мистично бреме „последњег царства“.

ЈЕРЕМИЈА ЦАРИГРАДСКИ И МОСКОВСКА ПАТРИЈАРШИЈА

У актима и документима Руске државе није био заступљен концепт „Трећег Рима“. Очигледно је да су московски владари били опрезни према овој тези. Уколико би била неправилно схваћена, могла би се разумети као претендовање на политичко наслеђе Византије, што би неминовно довело до заоштравања односа са Османским царством. Рат са моћним султаном уопште није био у плану руских владара, иако су их на то наговарали западни „партнери“ и многи Грци који су сањали ослобођење од османског ропства.

Зачудо, управо речи грчког јерарха, Цариградског патријарха Јеремије II, у „Повељи о успостављању Патријаршијског престола у Русији“ потписаној 1589. године представљају готово једину званичну употребу Филотејеве формуле. Грчком јерарху се приписују следеће речи упућене цару Фјодору Ивановичу:

„Пошто је стари Рим пао због Аполинаријеве јереси, а други Рим, тј. Константинопољ, заузели су безбожни Турци – Агарини унуци, твоје царство, о, побожни царе, велико Руско царство – Трећи Рим својом побожношћу све превазиђе, и сва православна царства у твоје једно се сједнише, ти си једини хришћански цар у целом свету кога помињу сви хришћани по целој васељени“ (Збирка

државних грамата и уговора, Т. II, стр. 97).

ИДЕЈА „ТРЕЋЕГ РИМА“ У РУСКОМ ЦАРСТВУ

У Петровој епохи долази до наглог преокрета у руској државној идеологији. Петар није волео Византију која је, према његовом мишљењу, пропала због лицемерја владара и њиховог занемаривања ратовања. За идеал није одабрао други, него први Рим, о чему сведочи преузимање титуле императора и успостављање Сената. Иако је Руска империја као и раније претендовала на лидерску улогу у православном свету, сада је ово лидерство изгубило мистични карактер „Последњег царства“.

Чинило се да је у XIX веку заборављен концепт Трећег Рима и његовог првобитног, есхатолошког смисла. Међутим, 1849. године на врхунцу спољнополитичких успеха Николаја I, четрдесетпетогодишњи руски дипломата Фјодор Тјутчев пише песму „Руска географија“, која се завршава библијском алузијом на „Последње царство“:

Седам унутрашњих мора и седам великих река...
Од Нила до Неве, од Елбе до Кине,
Од Волге дуж Еуфрата, од Ганга до Дунава...
Овде је руско царство... Које никад неће проћи
Како прозре Дух, а Данило прорече.

Фјодор Тјутчев. Портрет
С. Ф. Александровског, 1876. год.

Ова ишчекивања надолазеће императорске славе пресекао је Кримски рат, али је и касније идеја византијског наслеђа узбуркивала ум многих руских публициста и претворила се у сан о подизању крста на Светој Софији.

Међутим, треба признати да је реална политика Русије била прилично прагматична. Питања о заузимању Цариграда и контролисању Мореуза неретко су била на дневном реду, али су иза тога стајали искључиво геополитички и економски интереси.

Мистичне идеје „Последњег царства“ генерално су биле стране породици Романов, која је била оријентисана ка западним цивилизацијским моделима. Тек за време Николаја II уочавамо одређено оживљавање интересовања за византијску политичку традицију, али је ово био последњи талас пре катастрофе 1917. године и радикалне промене целе политичке идеологије која је уследила.

„ТРЕЋИ РИМ“ У САВРЕМЕНОМ КОНТЕКСТУ

Треба рећи да је концепт „Москва – Трећи Рим“ неретко имао улогу политичког страшила, којим су владари европских држава плашили своје народе. Концепт је нарочито иритирао Грке, који су и сами сањали о обнављању Византије. Формулу староруског монаха идеолози грчког национализма необично су испреплетали са идејама „панславизма“ и у томе видели претендовање Русије на успостављање светске доминације засноване на словенским народима, и, наравно, на штету Хелена – истинских наследника Новог Рима. Иако није било озбиљних основа за овакве страхове, многи грчки публицисти су сумњичили Русију, и то и даље чине, да „узурпира“ византијско наслеђе, а Руску Цркву да покушава да истисне древне Патријаршије.

Међутим, Московска Патријаршија никада није претендовала на улогу „вође“ светског Православља. Чак у Стаљиново време, током познатих догађаја у периоду од 1945. до 1948. године, планови совјетске владе да „прекроји“ светско Православље у корист Руске Цркве ради спољнополитичких циљева, хијерархијска структура РПЦ-а није реализовала у званичним говорима или активностима. Она је била добро свесна тужних последица овог авантуристичког пројекта по свеправославно јединство (Званични материјали из тих година доступни су у архиви „Часописа Московске Патријаршије“ (**http://www.jmp.ru/ymarh4354y.php?y=54**)

Данас не постоји ниједан акт, документ или изјава представника Руске Православне Цркве у којима је макар изражена алузија на жељу за потчињавањем осталих братских аутокефалних Цркава Руској и њеном узвишеном месту у односу на остале. На ову чињеницу, као и на застарелу идеју „Москва – Трећи Рим“ у контексту савремене црквено-политичке ситуације, често су указивали председавајући Одељења за спољне црквене послове Московске Патријаршије – како митрополит Кирил (сада Патријарх московски и целе Русије
— **http://edinstvo.patriarchia.ru/db/text/5592012.html** (писмо Мелитону, митр. галском, од 23.12.2004. год.), тако и митрополит Иларион (**https://regnum.ru/news/society/2665491.html** (интервју од 13.07.2019. год.); **https://www.trtrussian.com/life/doktrina-moskva-tretij-rim-davno-ustarela-mitropolit-ilarion-3937820** (интервју од 04.12.2020 год); **https://www.kathimerini.gr/opinion/interviews/561193309/vathy-to-schisma-stin-orthodoxia/** (интервју од 13.12.2020. год).

Фатаморгана „словенске претње“ била је толико јака да је утицала на то да грчки научници одбију да користе историјски назив „Русик“ (Ῥωσικόν) за атонски манастир Светог Пантелејмона. А у свом садашњем деструктивном обрачуну са Московском Патријаршијом око Украјине, Цариградски патријарх Вартоломеј и његови истомишљеници покушавају да играју на карту „грчке солидарности“, упорно позивајући грчке архијереје осталих Помесних Цркава да заузму јасно неканонску страну.

У основи свих ових фобија и сумњичења којима се, авај, одређује деструктивна црквена политика Цариграда према Православљу, је потпуно неразумевање суштине идеје „Москва – Трећи Рим“, коју неки грчки јерарси сматрају за „празне приче“, „увреду“ и „богохуљење“ (**http://edinstvo.patriarchia.ru/db/text/5592012.html** (писмо Мелитона, митр. галског, генералног секретара Светог Синода Цариградске Патријаршије од 27.05.2004. год.).), па чак називају „сатанистичком и империјалистичком теоријом“ (**https://www.orthodoxkorea.org/gr-interview-met-ambrosios-russian-orthodox-patriarchate-korea/** (**https://www.archons.org/-/moscow-tramples-canons-undermines-korea**)). Старац Филотеј који је предложио ову формулу пре 500 година, просто је констатовао историјску реалност те епохе – нестанак свих православних држава са мапе света осим Московске Русије и потчињеност свих аутокефалних Цркава (укључујући и Васељенску Цариградску Патријаршију) власти иноверних владара. Међутим, најважније је да концепт „Последњег царства“ ни тада, а ни касније није означавао претендовање Русије на политичко наслеђе Византије, нити, штавише, на светску доминацију. Заправо је потпуно обрнуто. „Трећи Рим“ представља мистичан појам „последње државе“ светске историје, чији владари носе високу моралну одговорност за судбине читавог човечанства и који морају да се уздају не у пролазна богатства, силу и славу „века овог“,

него искључиво у Бога.

Перевела Мила Ђуричић

Извор: https://mospat.ru/sr/authors-analytics/86649/